

SZEMLE

A CENTRISTA LIBERALIZMUS GYŐZELME ÉS AZ EURÓPA-KÖZPONTÚSÁG GEOKULTÚRÁJA

Immanuel Wallerstein, ígérétehez híven – jóllehet meglepően hosszú, több mint két évtizedes szünet után – közreadta a modern világrendszer történetéről és szerkezeti átalakulásairól 1974-ben útjára indított nagy ívű sorozatának negyedik kötetét, *A centrista liberalizmus győzelme, 1789–1914* címmel.

Ahogy a szerző a könyv előszavában bevallja, a késelem egyik oka, hogy szemben a 16–18. századi forrásokat feldolgozó korábbi kötetekkel, a francia forradalomtól az első világháborúig terjedő korszak minden szempontból – gazdaságtörténet, kultúrtörténet, politikátörténet, eszme- és tudománytörténet stb. – rendkívül széles körű és mélységű feldolgozása a szerzőt rögtön két kihívás elé is állította: elképesztő mennyiségű szakirodalmon kellett átrágnia magát, és emellett még újat is kellett tudni mondania a korszak átfogó értékelése során. Bár a kötetnek talán az előnyére vált volna egy korábbi megjelenés (hiányzik az elmúlt évtized irodalmának, jelentős műveinek feldolgozása), Wallerstein, aki sohasem fukarkodott eredeti meglátásokban és első hallásra meghökkentő interpretációkban – e téren most sem hagy cserben bennünket.

Ahogy a harmadik kötetben az ipari forradalom kezdeti korszakának elemzését a világ-gazdaság kontextusába helyezve megfosztja a közkeletű „angol” jelzőjétől, úgy nem viseltetik nagyobb tisztelettel a francia forradalommal szemben sem, amennyiben azt a brit-francia világalmai rivalizálás egy fontos – francia részről elkeseredett – mozzanatának tekinti, amelyből Nagy-Britannia került ki győztesen.

A *Modern World System* 4. kötete azonban sok mindenben eltér a korábbiaktól: középpontjában a gazdaságtörténet helyett a politikai ideológiák harca, a vetélkedésben nyertes centrista liberalizmus sikertörténetének és szerzeágazó hatásainak elemzése áll. Ezúttal keveset halunk Kondratyjev-ciklusokról, és csak utalások történnek a világgazdaság szervezeti és strukturális változásaira. Annál több szó esik viszont

értékekről, kultúráról, illúziókról, a tudás szerepéről és intézményesüléséről, valamint a korábbi művekből okkal hiányolt konkrét társadalmi szereplőkről, a honpolgárság (*citizenship*) fogalmából sokáig kirekesztett nőkről, szegényekről, bevándorlókról, etnikai, vallási kisebbségekről. Minden jel szerint tehát Wallerstein módszert és szemléletet is váltott: a gyakran túlságosan – néhol már-már dogmatikusan – determinisztikus gazdasági-rendszerelméleti alapállásából nyit a „puha” tényezőkhöz, a kultúra és értékek világa és az ezekre alapozott magyarázatok felé.

A centrista liberalizmus így nem csupán mint ideológia, hanem mint meggyőződés, intézményesülő világnézet és világméreteken hatékony „geokultúra” kerül terítékre. A kötet meggyőzően mutatja be ennek a geokultúrának a kihatásait a mindenkori reformokba vetett bizalomra, az ehhez társuló társadalmi illúziókra és a centrista liberális államot legitimáló és stabilizáló társadalomtudományok professzionalizálódására, intézményi-hatalmi integrálódására. (A könyv két legtöbb újat hozó, legizgalmasabb fejezete nem véletlenül éppen a 4. és 5., azaz a *Honpolgár és a liberális állam*, valamint a *Liberalizmus és a társadalomtudományok*.)

Wallerstein az általa centristának aposztrofált liberalizmust racionális reformizmusként írja le, amely óvatos ígéréteivel éri el sikereit, és képes kifogni a politikai szelet a két másik rivális ideológia, a konzervativizmus és a radikalizmus/szocializmus vitorláiból – és őket egyfajta segédmotoros avatarrá selídíteni. (A konzervativizmus esélyei a francia forradalom egyenlőségesszméjének világhódító diadalútját követően összezsugorodtak, a szocializmust pedig aláasta saját megosztottsága és belső inkonzisztenciája.)

A liberális állam ígérete – óvatos reformpolitikákon keresztül haladni az emberi boldogság maximalizálása felé – így széles körökben nyitott fülekre talált, és eredményes stratégiának és egyre vonzóbb alternatívának bizonyult a 19. század második felétől.

A három nagy ideológiai áramlat versenyének a francia forradalom adott kezdőlöketét – a mérleg a brit és francia liberális állam sikereit követően 1830 körül már a liberalizmus oldalára

kezdezt billenni, hogy 1875-től a centrista liberalizmus először európai, majd világméretben is követendő modellé válhasson. A könyv egyik nagy adóssága, hogy azon kívül, hogy a francia-brit rivalizálás és világhatalmi törekvések eredményeként négy nagy régió (Oroszország, az Oszmán Birodalom, India és Nyugat-Afrika) beépül a kapitalista világrendszerbe, szinte semmit nem tudunk meg erről a diadalútról. Wallersteinre nem jellemző módon az Európán – elsősorban Nagy-Britannián és Franciaországon – kívüli világ kimarad a részletes elemzésekből.

A világrendszer geokultúrája

Annál többet tudunk meg viszont a kulturális, értékrendbeli és intellektuális tényezők jelentőségéről és intézményesülési folyamatairól. Wallerstein nem csak arról győzi meg az olvasót, hogy a hosszú 19. század folyamán a centrista liberalizmus a még mindig expanzióban lévő világrendszer geokultúrájának meghatározó doktrínája lett, hanem hogy az értékek, ideák, normák és illúziók új rendszerének kialakulása és intézményesülése nélkül nem beszélhetnénk a liberális államnak a tárgyalt korszakot jóval meghaladó sikertörténetéről.

A francia forradalom legitímálta az állandó politikai változást. Azzal, hogy az ancien régime szuverénjének a helyére a „nép” lépett, széles társadalmi rétegek előtt nyílik meg a lehetőség a bekapcsolódásra a politikaiakarat-formálás és hatalomgyakorlás folyamataiba. Ennek a történelmi folyamatnak része a politikai közösséghez tartozás egyenlőségének, a honpolgárságnak az intézményesülése. Wallerstein kimutatja, hogy a „citizenship” eredetileg befogadó, mindenkire kiterjedő fogalma az alulról érkező csoportok számára és követeléseinek mértékében fokozatosan válik kirekesztővé. A centrista liberalizmus és az intézményesülő geokultúra sikere, hogy mégis sokáig fennmarad az illúzió, hogy az új liberális állam kínálta előnyök és felemelkedési lehetőségek egyre szélesebb rétegek számára lesznek hozzáférhetőek.

A modern társadalomtudományok intézményesülése

Az új reformista liberális állam modellje, az állampolgárság intézménye és az általa fenntartott társadalmi felemelkedés víziója még nem kínált elég biztosítékot a centrista liberalizmus hosszú távú fennmaradásához. A francia forradalom a

változás normalitása és a népszuverenitás mellett az Ész trónra ültetésével is gyökeres fordulatot hozott. Ebből következően állandó szükségletté vált egy olyan új tudásszektor létrehozása, amely képes a megerősítő visszacsatolásra, a kritikai, de a rendszer létét nem fenyegető tudományos reflexióra, és segít meghatározni a reformok irányát. Ez a legitimációs igény jelentős szerepet játszott a modern társadalomtudományok intézményesülésében és professzionalizálódásában.

Az új társadalomtudományok – amelyek a bölcsészet- és a természettudományok közötti mezgyén szorítottak maguknak helyet – a liberális állam keretein belül rendszerezett, szervezett és bürokratizált módon kezdtek működni, lényegében arra keresve a választ, hogy miként funkcionál a modern világrendszer, illetve annak politikai egységei, a nemzetállamok.

A társadalomtudományok természetesen nem csupán a francia forradalom utáni világrendszer és az új liberális állam igényeinek köszönhetik létezésüket – kialakulásuk gyökerei az ókorig nyúlnak, ahogyan a mai egyetemek előképei is megtalálhatók a korai középkorban. A 19. század végére kialakuló modern egyetem és az új társadalomtudományok intézményesülése azonban valóban egy új korszak és államrekonstrukcióinak tekinthetők, és paradigmaticus módon máig érvényesen meghatározzák a politika, állam, társadalom és a tudományos kutatás, azaz az új tudás előállításának feltételrendszerét és viszonyát. A modern egyetem csak a 19. század végén – sok esetben csak a 20. század elején – nyerte el új státusát, és vált a professzionizált szakértelem és tudás megszerzésének és átadásának szentélyévé. Ekkorra született meg az igény a társadalmi valóság szisztematikus és koherens megértésére.

Ez az átmenet azonban nem volt sem gyors sem egyértelmű és máig tartó, újra és újra fel-lángoló viták és törekvések kereszttüzében született. Wallerstein kiváló példákat említ ennek megvilágítására.

A *modern történettudomány* kialakulására nagy hatással volt a 19. század német történet-szeinek a német nemzetállam konstrukciója terén tanúsított elkötelezettsége. A történettudomány ezzel központi szerepre tett szert a nemzetállam integrálásában. A történeteszek feltalálták a köztársaságként felfogott állam képzetét, szimbólumait, tradícióit. Wallerstein tömören foglalja össze a meglehetősen egyszerű receptet: létre kell hozni a köztudatban egy megfelelő múltat. Miután a liberálisok egyaránt tartottak

a konzervatívoktól és a radikális szocialistáktól, szükségük volt egy nemzetet egységesítő történelmi diskurzusra, amelynek „szállítását” az új tudományos diszciplínává avanszált történelemtudománytól várták.

A múlt és a múlt menedzselése ezzel biztosítottnak látszott. De mi volt a helyzet a jelennel és a jövővel?

Sokan vitatják ma is, hogy vajon a történelem a társadalomtudományok részét képezi-e. Wallerstein egész munkássága igenlő válasz a kérdésre. *A közgazdaságtudomány, a szociológia és a politikatudomány* és egymástól elhatárolódó diszciplínákba szerveződése éppen a történelemtől és egymástól való elkülönülés jegyében zajlott.

A közgazdaságtan eredendően politikai gazdaságtanként funkcionált, és így is nevezték. Adam Smith nem volt közgazdász, a Glasgow-i Egyetem Morálfilozófiai Tanszékét vezette. Az ő idejében még nem próbálta senki tagadni a piac és politika ambivalens, de nagyon is szoros kapcsolatát, még nem léteztek a professzionálisan képzett szakértőket előállító tudásgyár-egyetemek. Wallerstein finom elemzéssel mutatja be ennek a helyzetnek a gyökeres megváltozását a 19. század végén, amikor Alfred Marshall sugallatára a Cambridge-i Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszék neve Gazdaságtanra változik. A névvel együtt az új diszciplína kutatási céljai és absztrakciós szintje is megváltozott: míg korábban valóságos szereplők – földesurak, bérlők, tőkések, munkások – közötti tranzakciókkal, bérvizonyokkal foglalkozott, és a termelés és csere mindennapi tartalmi kérdéseiből kiindulva próbált törvényszerűségeket keresni, az új tudományt egy absztrakt gazdasági ágens feltételezett kalkulációi kezdtek érdekelni.

Hasonló elvonatkoztatási folyamatokon ment át a *szociológia* és a *politikatudomány*. Németországban a szociálpolitikában és a társadalmi reformok terén elkötelezett szociológusok két tűz közé kerültek a 19. század fordulóján: míg a wilhelmiánus politika titkos szocialista szimpatizánsoknak tartotta őket, addig a szociáldemokraták nyílt támogatást vártak tőlük. A tudósok viszont egyre több autonómiára vágytak, és független szerepet kívántak játszani a társadalmi rend alakításában. Az „értékmentesség” lett az ideológia kifejeződése ennek a törekvésnek, amelynek során eltávolodtak a szociálpolitikai egyesületek világától, s amely Max Weber, az értékmentesség legkiemelkedőbb teoretikusát, 1909-ben a Német Szociológiai Társaság megalapításához vezette.

A professzionális szakértő és a tudós professzor státusa már nem fér össze a nyíltan vállalt társadalmi elkötelezettséggel, a tudomány vizsgálószahúzódik fellegvárába, hogy innen próbáljon egyenlő távolságot tartani a politikai szereplőkkel és társadalmi mozgalmakkal. Wallerstein éles meglátása, hogy ez az attitűd erős hasonlóságot mutat és párhuzamba vonható a centrista liberális állam stratégiájával.

Tudomány és politika teljes szétválasztása természetesen lehetetlen, ugyanúgy, ahogy nem lehet hermetikusan elkülöníteni a diszciplínákba szorított kutatási területeket sem. Max Weberen két későbbi tisztelője, Ralf Dahrendorf és Raymond Aron is számon kéri az értékmentesség túlhangsúlyozásából fakadó morális kétértelműséget. A trükk, ahogy Wallerstein fogalmaz, „politikainak maradni, a politika látszata nélkül” (p. 235.) nem sikerülhetett tökéletesen. Dahrendorfot idézi, aki szerint a meggyőződés és a felelősség etikája közötti megkülönböztetés intellektuálisan vonzó ugyan, a gyakorlatban azonban tarthatatlan.

Az önálló társadalomtudományi diszciplínák sorába legutoljára a *politikatudomány* érkezett. A párizsi Sciences Po-n 1871-ben, a New York-i Columbia Egyetemen 1880-ban és a London School of Economics-on 1895-ben jön létre önálló politikatudományi fakultás. Itt még nehezebb a politikáról való leválási kísérlet: az első kurzusok azzal a nyilvánvaló céllal szerveződnek, hogy magasabban kvalifikált közszolgák kerülhessenek a kormányzati adminisztrációba. Sydney és Beatrice Webb, az LSE Politikatudományi Tanszékének megalapítói, az üzleti és politikai elit műveltségét együttesen kívánják tágítani az új diszciplína segítségével, és hogy le ne maradjanak a Sciences Po és a Columbia mögött, elérik, hogy az LSE teljes nevében szerepeljen a Political Science.

Az általunk ismert politikatudomány, ahogyan Wallerstein hangsúlyozza, azonban alapvetően amerikai produktum. Amikor 1903-ban létrejön az APSA (American Political Science Association), a pozitivistá szemléletű alapítók már szakítottak a történelemtudománnyal és a közszolgák képzésének gondolatával.

A politikai táboroktól való távolságtartás, a politikai látszat nélküli politika látszatát is kerülő „szakértői” befolyásolás, az értékmentesség imperatívusza mellett létezik még egy ambivalencia a társadalomtudományok törekvéseiben: egyszerre szeretnék meg tudni a dolgok okát és változtatni is a dolgok menetén. Dahrendorf, aki

hosszú időn át elnökként irányítja az LSE-t, ezt a jelenséget Sydney Webb-féle törésvonalnak nevezi.

Némileg sarkítja a wallersteini elemzést azt mondhattánk, hogy a centrista liberális állam reflexiójaként létrejön tehát a modern, profeszszionális társadalomtudomány, amelyet ahistorizmusa, értékmentességre törekvése, absztrakt nyelvezete, gyakran önkényes hipotéziseken alapuló modellekbe menekülése és diszciplínákba zárkózása mellett állandó belső feszültség és morális ambivalencia is jellemez.

Végezetül nem feledkezik meg a szerző az Egyesült Államokkal kibővült centrumon kívüli világról sem: adatai szerint 1875 és 1945 között a társadalomtudományok terén a nyugati világ 95 százalékban saját magát tanulmányozta és próbálta megérteni, a maradék öt százalék erejéig mégis mutatkozott igény a „mások” megértésére is: ennek a szükségletnek köszönhette létét és felemelkedését a tudományos diszciplína világába az antropológia és az orientalisztika. A „más-ságot” – neveztessek az Európán kívüli „magas” civilizációnak (orientalisztika) vagy bennszülött kultúráknak (antropológia) – természetesen Európa teljesítményeihez és sikereihez mérték, abban a hitben, hogy az európaiak által kifejlesztett tudományos módszer majd segít nekik a felemelkedésben és az Európa-központú világba történő integrálódásban.

Bár Wallerstein nem vonja le szó szerint a következtetést, de elég világosan értésünkre adja, amit gondol: a francia forradalmat követően a hosszú 19. század során világszerte intézményszerű geokultúra és az annak szerves részeként létrejött és azóta is funkcionáló társadalomtudományok alapvetően Európa-centrikus világnézetre épültek. A könyvben tárgyalt korszak végén ez még talán érthetőnek is volna nevezhető. Ma, száz év múltán kevesebb mentség van az önreflexió hiányára. Ami akkor egyértelmű előnynek számított, ma könnyen maradandó hátránnyá válhat.

Immanuel Wallerstein – akit követői és kritikusi is a társadalomtudományok egyik titánjaként tartanak számon – élete, munkássága, tudományos és közéleti elkötelezettsége arra ösztönöz, hogy kezdjük el magunk körül és persze önmagunkon belül is másképpen látni a világot. (*Immanuel Wallerstein: The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914. University of California Press, 2011, Berkeley.*)

Miszlivetz Ferenc

CENTRALIZÁCIÓ – DECENTRALIZÁCIÓ OECD-MUTATÓK TÜKRÉBEN

Az OECD *Education at a Glance* című kiadványai a felhasználói igények széles körét célozzák meg, szakpolitikai tanulságokkal szolgálnak a kormányoktól kezdve a különböző adatokkal dolgozó és a lakosság további elemzésére vállalkozó kutatókig arra vonatkozóan, hogy hol tartanak az iskolák az oktatás terén. A kiadványok vizsgálják a tanulmányi eredmények minőségét, a szakpolitikai eszközöket és a kontextuális tényezőket, amelyek alakítják ezeket az eredményeket, illetve az oktatási beruházások magán- és szélesebb társadalmi körben való megtérülését.

Írásunkhoz az *Education at a Glance* azon kiadványait tekintettük át 2000 óta (2000, 2004, 2008, 2012), amelyek külön foglalkoznak a döntéshozatali szintekkel. Az erre kidolgozott indikátor (általában: D6) a különböző tantervi döntéseket vizsgálja a döntéshozás szintjei szerint, mivel az oktatáspolitikának egyik fontos faktora a felelősségmegosztás a nemzeti, regionális és helyi hatóságok között – olvashatjuk a 2000-es számban.

A 2000-ben megjelent *Education at a Glance* első középiskolai döntéshozással kapcsolatos indikátorához az 1998-as OECD/INES felmérés adatait használták fel. A következő módszertani eszközzel éltek: a döntéshozás minden szintjét (állami, tartományi, helyi, iskolai szint) képviselő nemzeti szakértőkből álló paneleket állítottak fel. Az indikátor az alábbi öt dimenzió mentén vizsgálja a kérdést: az oktatási programok tervezése, a kínált programok kiválasztása az iskolákban, a tanított tárgyak sora, a tantárgyi tartalmak meghatározása és a választott tankönyvek. Figyelembe veszi a különböző döntéshozatali szinteket, illetve a döntéshozás módját (önálló; az oktatási rendszerek más szintjeivel való egyeztetés után; vagy az oktatási rendszerben magasabb hatáskörben meghatározott kereteken belül).

A 2004-es felmérés is ugyanilyen panelvizsgálatra épül, a felhasznált kérdőív 38 itemet tartalmazott, és négy területre koncentrált: az oktatás szervezése; személyi vezetés; tervezés és struktúrák; elosztás és felhasználás. A legfontosabb tényező a döntéshozás során, hogy ki hozza a döntést. A felmérés során arra keresték a választ, hogy ez mennyire önállóan történik. Az iskolai vagy helyi alapon működő irányítás célja, hogy növelje a kreativitást és a közösségi igényekre va-